

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
35

Yerevan – 2023

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
35

Ереван – 2023

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

35

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր), Վահան Տեր-
Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե Թորոսյան, Թեո վան
Լինտ, Արմեն Մովսաֆյան, Արտաշես Շահնազարյան, Գուրգեն Գասպարյան,
Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 35, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2023, 320 էջ (ներդիր 8 էջ):*

**ՂԱՉԱՐ ԶԱՀԿԵՑՈՒ «ԳԻՐՔ ԱՂՈԹԻՑ»-Ի 1742-1744 ԹԹ.
ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ**

Բանալի բառեր՝ Հնատիպ գիրք, Ղազար Ջահեցի, Գիրք աղօթից, տպագիր գիրք, Աբրահամ Թրակացի, տպարան, Կոստանդնուպոլիս, ձեռագիր, փորագրապատկեր:

Հայ գրատպությունն իր սկզբնավորումն ու նախնական զարգացումն է ապրել Հայաստանից դուրս՝ օտար միջավայրում: Հայկական տպարաններ են հիմնվել և հայերեն գրքեր տպագրվել արտերկրում՝ Վենետիկում, Կ. Պոլսում, Հռոմում, Միլանում, Մադրասում, Պետերբուրգում, Ամստերդամում և այլուր¹. այսպես՝ «... հայ տպարանը իր հետ աշխարհի զանազան կողմերն էր տանում հայ գրականությունը»²:

Այսօր հայերեն հնատիպ գրքերը սփռված են աշխարհով մեկ: Ամենահարուստ գրապահոցները Հայաստանի Ազգային գրադարանում (այսուհետև՝ ԱԳ) և Մաշտոցյան Մատենադարանում (այսուհետև՝ ՄՄ) են: Որոշ հնատիպ գրքեր պահպանվում են Մատենադարանի ձեռագրերի հետ նույն կազմում, այլ կերպ՝ միակազմ են: Նման մի օրինակ է նաև ՄՄ 9268 ձեռագիրը, որին կցված է 2 տպագիր նյութ: Մատյանի 257 թերթից 80-ը ձեռագիր է, իսկ մնացածը՝ հնատիպ, ընդ որում ձեռագիր նյութի 10 թերթը գտնվում է սկզբում, 7-ը՝ վերջում. դրանք տոմարական բնույթի են: Մնացած ձեռագիր նյութը աղոթքներ (հեղինակությունամբ՝ Հովհաննես Գառնեցու, Մեսրոպ վրդ-ի, Հովհան Ոսկեբերանի և այլոց) և Շարակնոցի «Օրհնություն պահոց»-ից հատվածներ են: Վերջիններս 2-3-ական թերթերով գտնվում են տպագիր թերթերի արանքում, սակայն տպագիր նյութի բովանդակության հետ չեն առնչվում: Միակ ընդհանուր բանն այն է, որ դրանք էլ, տպագիր նյութերն էլ աղոթքներ են:

Երբեմն հնատիպ գրքերի մի մասն ունենում է մեկից ավելի տպագրություն,

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, marinesargsyan1984@mail.ru, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 12, 2023, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ մայիսի 21, 2023:

¹ Մոս երկուս ու կես դար հետո միայն հնարավոր եղավ Հայաստանում՝ Էջմիածնում, տպարան հիմնել (1771 թ.). տե՛ս Ա. Բաբայան, Հայ գիրքը և տպագրությունը, Երևան, 1963, էջ 45:

² Աօ, Հայկական տպագրություն, հ. I, Թիֆլիս, 1901, էջ II:

որի արդյունքում ստացվում են նույն գրքի տարբերակները: Դրա վառ օրինակ է 1742-44 թթ. Պոլսում՝ Աբրահամ Թրակացու տպարանում տպագրված Ղազար Զահեցու «Գիրք աղօթից»-ը, որի տարբերակների քննությունն էլ նվիրված է այս աշխատանքը: Այդ են վկայում գրքում առկա որոշ պատկերների ձևավորման տարբերությունները (հիշատակարանները նույնն են):

ՄՄ 9268 ձեռագրի տպագիր նյութերից առաջինը Ղազար Զահեցու «Գիրք աղօթից»ն է տպագրված 1742-44 թթ., Կ. Պոլսում՝ Աբրահամ Թրակացու տպարանում³, իր իսկ մասնակցությունով⁴: Մյուսը եփրեմ Խուրի Ասորու «Գիրք աղօթից»-ն է տպված 1741 թ., կրկին Կ. Պոլսում՝ Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու տպարանում, կրկին իր իսկ տպագրությամբ⁵:

Սույն հոդվածը Ղազար Զահեցու «Գիրք աղօթից»ի տարբերակների քննության փորձ է: Համեմատության արդյունքում պարզվեց, որ նույն թվականին նույն տպարանում տպված այս հնատիպն ունի մի քանի տարբերակ, որոնցում արձանագրված տարբերություններն արտահայտված են մինչև 65-րդ էջը: Մնացածը նույնական է:

Այս գրքից ԱԳ-ում պահվում է 2 օրինակ (129-ԱՀ, 128-ԱՀ), 1-ը՝ ԳԱԹ-ում (Թ. Ազատյանի ֆոնդ 8463), Մատենադարանի գրապահոցում՝ 4 (615, 616, 2173 և 1979) և 1 օրինակ էլ՝ ձեռագրապահոցում (ՄՄ 9268). մնացած օրինակները ՀՀ-ից դուրս են գտնվում (ըստ Հայ Գրքի՝ գրքի օրինակներ կան արտասահմանյան 10 գրադարանում. տե՛ս ՀԳ, էջ 374, հ^տր 470):

ԱԳ-ի 2 օրինակներն էլ տարբեր են. մեկը *nla.am* կայքում տեղադրվածն է (129-ԱՀ), մյուսը նման է ՄՄ 9268 ձեռագրին: Ձեռագրին նման է նաև ԳԱԹ-ի օրինակը: Մատենադարանի գրապահոցում պահվող 4 գրքերից 3-ը (615, 616,

³ Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին. Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն, [կազմեցին] Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւայեան, Երևան, 1988, էջ 374, Հ^տր 470 (այսուհետև՝ ՀԳ):

⁴ Այն, որ Աբրահամ Թրակացին մասնակից է եղել տպագրության ընթացքին, վկայում է իր տպարանում տպած Գրիգոր Տաթևացու «Ձմեռան հատոր»-ի հիշատակարանը՝ «Պարտիք յիշել և գտպող մատենիս՝ գԹրակացի Աբրահամ դպիրն, որ իւր իսկ ձեռամբ անհանգիստ աշխատեալ ետ զմուրն սևաթոյր կապարեայ գրոց (ընդգծումը մերն է) ոչ հաւատարով այլոց մշակաց. յիշեցէ՛ք և զծնօղ իւր ըզՍարգիսն և զԱզիզն» (տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, Քարոզգիրք: Ձմեռան հատոր, Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացու, 1740, էջ 748, նույնը նաև **Գրիգոր Տաթևացի**, Քարոզգիրք: Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացու, 1741, էջ 740): Ըստ այս հիշատակարանի՝ Աբրահամ Թրակացին, հավանաբար, զուրկ լինելով «տպագրող վարպետից պահանջվող պատշաճ գիտելիքներից», մասնակցել է տպագրողի սև աշխատանքին (տե՛ս Ք. **Կորկոտյան**, Հայ տպագիր գիրքը Կոստանդնուպոլսում (1567-1850 թթ.) (այսուհետև՝ ՀԳ Պոլսում), Երևան, 1964, էջ 73):

⁵ **Եփրեմ Խուրի Ասորի**, Գիրք աղօթից, Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու, 1741, էջ 96:

2173)⁶ նույնական են, իսկ չորրորդը (1979) մյուսներից տարբերվում է միայն էջ 64-ի պատկերով: 3 նույնական օրինակները համապատասխանում են ԱԳ-ի կայքում տեղադրվածին: Այսպիսով ստացվում է միևնույն տպագրության 2 խումբ (երկրորդ խմբում առանձնացրել ենք ենթատեսակ՝ ելնելով միայն էջ 64-ի նկարից)

1. ձեռ. ՄՄ 9268, 128-ԱՀ, ԳԱԹ-8463

2. ա. 129-ԱՀ, 615, 616, 2173

բ. 1979

Նախ դիտարկենք երկրորդ խմբի օրինակները: Մատենադարանի գրապահոցի 615, 616, 2173 համարները կրող հնատիպերը, չնայած թերթի և գրադաշտի չափերի փոքր-ինչ տատանումներին (համապատասխանաբար՝ թերթ 14,5×9, 15×10, 15,3×9,7, գրադաշտ՝ 11,5-12×7-7,5, 11,5-12×7-7,5, 11×7), սողաքանակով (տող՝ 19), մեկ տողին բաժին ընկնող տառերի և նիշերի քանակով, զարդաշրջանակներով նույնական են: Սրանց շատ նման է Մատենադարանի 1979-ը, որը պակասավոր է, սկսվում է էջ 45-ից, հետևաբար համեմատությունն արել ենք այդ էջից սկսած: Տողաքանակը նույնն է, թղթի չափը և գրադաշտը պայմանականորեն ևս կարելի է նույնական համարել (15×9,5, 11,5×7), թուղթը լուսագծերով է (թ. 269 կա լուսագրոշմ՝ խաղողի ողկույզի ստորին հատուածը (նայել ենք մինչև էջ 64-ը և հիշատակարանի էջերը). ի դեպ, մյուսների թուղթն էլ լուսագծերով է), սակայն տարբեր են լուսանցքների չափերը և էջ 64-ի նկարը (վերջինիս մասին կխոսենք ավելի ուշ):

Համեմատենք առաջին և երկրորդ խմբի օրինակները: Ինչպես նշել ենք, տարբերությունները մինչև 65-րդ էջն է, իսկ ամենից ակնառու տարբերությունը էջ 64-ի փորագրապատկերն է: Այժմ կետերով անդրադառնանք դրանց.

Նախ նշենք, որ այս երկու խմբի գրքերի տողերի քանակը էջ 65-ից սկսած 19-20 տող է, էջ 1-13՝ 19, էջ 14, 15՝ 23:

1. էջ 17. երկու խմբի գրքերում էլ սողաքանակը նույնն է, սակայն տարբեր է մեկ տողում եղած տառերի քանակը: Երկրորդ խմբի էջ 17-ում կա գծանկարային լուսանցազարդ՝ ծաղիկներ սափորի մէջ, որը զարդաշրջանակից բաժանված է ուղղահայաց գծով, զարդաշրջանակը ներառում է ճակատագարողը, պրականիշը գտնվում է էջահամարից առաջ, ունի հիշագիր, իսկ առաջին խմբինը չունի լուսանցազարդ, զարդաշրջանակը ձախ կողմից ընդհատվում է ճակատա-

⁶ Մատենադարանի օրինակները թերի են (սա վերաբերում է մինչև էջ 65). Մատենադարանի (այսուհետև՝ Մ) հ^մ 615՝ պակասում են 19-30, Մ հ^մ 616՝ 63-64, Մ հ^մ 2173՝ 1-20, 31-32 էջերը, Մ հ^մ 1979՝ Ա փեղկը, Տետղը և 1-44 էջերը: Սրանց բոլորի թուղթն էլ լուսագծերով է. փոքր-ինչ որակապես այլ է թվում հ^մ 616-ի թուղթը: Պակասավոր է նաև ՄՄ 9268 ձեռագրում եղածը, բացակայում են 255-258, 263-270 էջերը: Ա.Գ 129-ԱՀ՝ ընկած է միայն վերջին թերթը՝ 268-270:

զարդի ստորին մասում, պրականիշը էջահամարից հետո է, շունի հիշագիր, տարբեր է նաև տողում տառերի բաշխվածությունը (նկ. 1ա, 1բ):

1ա. Ա խումբ՝ ՄՄ ձեռ. 9268

1բ. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱՀ

2. էջ 18-19. առաջին խմբի հնատիպն ունի 19 տող, երկրորդը՝ 20, տարբեր է նաև մեկ տողում եղած տառերի բաշխվածությունը, հետևաբար նաև հիշագրերը, որոշ բառերի գրությունը, ինչպես՝

1-ին՝ ծընօղ, ծընեալ, գյաւիտեանս, կատարեալ, մրկրտուլիւն, փորձեալ, ծընունդ և այլն:

2-րդ՝ ծնօղ, ծնեալ, գյաւիտենս, կատարել, մրկրտուլի, փորձել, ծնունդ և այլն (նկ. 2ա, 2բ):

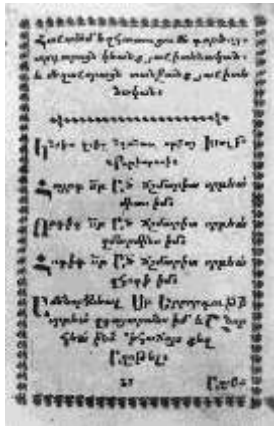

2ա. Ա խումբ՝ ՄՄ ձեռ. 9268

2բ. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱՀ

3. էջ 21. բոլորովին տարբեր է այս էջի ձևավորումը. առաջին խմբի օրինակներում՝ այս էջի բովանդակությունը (տողաքանակը, տողում տառերի բաշխումը) նախորդ էջի բնագրի շարունակությունն է (4 տող), այնուհետև բաժանարար գիծ և այլ բնագիր («Կնքեա՛ գրեզ նշանաւ...» սկսվածքով): 2-րդ խմբի գրքերն ունեն ճակատագարդ՝ բուսական նախշերով, և թագակերպ վերջնագարդ, որոնց արանքում գրված՝ «Կնքեա՛ գրեզ նշանաւ...» մի քանի տողանոց նյութը: Նույն վերջնագարդը գործածվել է նաև 1-ին խմբի գրքերի տարբեր էջերում (տե՛ս օր. ձեռ. 9268, 74բ կամ հն. էջ 120) (նկ. 3ա, 3բ):

3ա. Ա խումբ՝ ՄՄ ձեռ. 9268

3բ. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱՀ

4. էջ 22 (չհ.). 1-ին խումբ՝ կա միայն Դավիթ մարգարեի փորագրանկարը՝ տասնադի քնարը նվագելիս, 2-րդ խումբ՝ նույն պատկերը՝ վերին և ստորին լուսանցներից զարդաշրջանակված (նկ. 4ա, 4բ):

4ա. Ա խումբ՝ ՄՄ ձեռ. 9268

4բ. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱՀ

5. էջ 23. 1-ին խմբում ճակատագրողը փոքր-ինչ երկար է՝ զարդաշրջանակի հաշվին, տողերը՝ 15, զարդագիրը՝ հրեշտակագիր, 2-րդ խմբում տողերը՝ 14, զարդագիրը՝ թռչնագիր. բնականաբար տարբեր են նաև հիշագրերը (նկ. 5ա, 5բ):

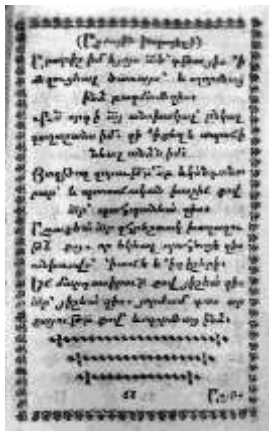

5ա. Ա խումբ՝ ՄՄ ձեռ. 9268

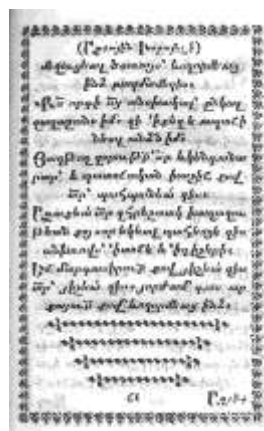

5բ. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱՀ

6. էջ 24-27, 29-34. տողերը և դրանցից բխող մյուս հանգամանքները տարբեր են (տողաքանակ, յիշագիր), այնուհետև մինչև 46 էջը և 62, 63 էջերի տողաքանակները երկու խմբում էլ հավասարվում են, սակայն դեռևս հասկանալիորեն նույնական չեն հիշագրերը: Իսկ 47-59 էջերը նույն են ամեն ինչով: էջ 60-ում կրկին տողաքանակների տարբերություն է առաջանում՝ համապատասխանաբար 19 և 20, իսկ էջ 61-ում՝ 16 և 15 գրված տողեր և համապատասխանաբար 3 և 4 բաժանագիծ (նկ. 6ա, 6բ):

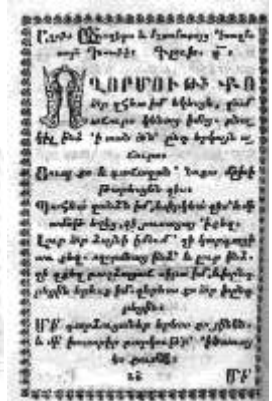
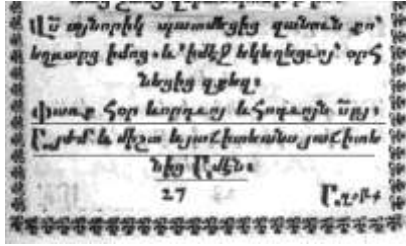

6ա. Ա խումբ՝ ՄՄ ձեռ. 9268

6բ. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱՀ

7. էջ 28. առաջին խմբի գրքերն երկու նյութերի միջև ունեն բաժանագիծ, բացի այդ՝ նախորդ նյութի վերջնատողը կրճատված՝ «... Փառք Հօր և Որդւոյ և Հո՛ւ» , մինչդեռ երկրորդ խմբում տվյալ էջը սկսում է նոր նյութով, իսկ նախորդ նյութի վերջնատողն այստեղ ամբողջական է «... Փառք Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն» (տե՛ս հնատիպ ԱԳ, 129-ԱԱ, էջ 27) (նկ. 7ա, 7բ-1, 7բ-2):

7ա. Ա խումբ. ՄՄ ձեռ. 9268 7բ-1. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱԱ 7բ-2. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱԱ

8. էջ 32-33. երկու Աղոթքների միջև կա բաժանագիծ, քանի որ աղոթքներից մեկն ավարտվում և մյուսը սկսվում է նույն էջում, ապա դրանց տարանջատումը տրված է 1 բաժանագծով (Ա խումբ, էջ 33), իսկ տարբեր էջերում գտնվելու դեպքում այդ գիծը այլ դրսևորում է ունեցել (Բ խումբ, էջ 32) (նկ. 8ա, 8բ):

8ա. Ա խումբ՝ ՄՄ ձեռ. 9268 8բ. Բ խումբ՝ ԱԳ 129-ԱԱ

9. էջ 64. Ինչպես նշել ենք վերևում, ամենից աչքի ընկնող տարբերությունը այստեղ գտնվող պատկերն է, որը երեք տարբեր դրսևորում է ունեցել: ՄՄ 9268 ձեռագրում եղած մի քանի կերպարների ուղ լինելը պարզելու հանգամանքն էլ մեզ պրպտումների մղեց (նկ. 9ա, 9բ, 9գ):

9ա. Ա խումբ՝ ՄՄ ձեռ. 9268

9բ. Բ խումբ. ա՝ Ա.Գ 129-Ա.Հ

9գ. Բ խումբ. բ՝ ՄՄ 1979

Աչքի անցկացնելով Աբրահամ Թրակացու⁷ տպագրած Ազգային գրադարանի կայքում⁸ եղած բոլոր օրինակները՝ նմանօրինակ պատկերներ գտանք նաև Գրիգոր Տաթևացու «Ոսկեփորիկ» (էջ 8, 1746 թ.), «Քարոզգիրք - Չմեռան» (էջ 6, 1740 թ.), «Քարոզգիրք - Ամառան» (էջ 8, 1741 թ.) հատորներում:

Չեռագրում եղած փորագրանկարն իր կերպարներով և վրայի գրություններ հար և նման է «Ոսկեփորիկ»-ում եղածին, որը մեզ, բնականաբար, ոչնչով չօգնեց: Սակայն Քարոզգրքի հատորներում հանդիպած գրեթե նույնատիպ փորագրապատկերները, չնայած որոշ տարբերությունների, հնարավորություն տվեցին պարզելու կերպարների ուղ լինելը, ինչպես նաև ճշտել գրությունը:

ՄՄ 9268 ձեռագրում եւ այս երեք գրքերում եղած պատկերագրությունը ըստ նմանության երկու խմբի են բաժանվում՝

⁷ Նա Թրակացի Սարգսի և Ազիզի որդին է: Իր տպագրական գործունեության ընթացքում (1734-1746 թթ.) հրատարակել է շուրջ 14 ամուն գիրք:

⁸ <https://www.google.com/search?q=nla.am&oq=nla.a&aqs=chrome.1.69157j0i51212j0i3013j6916012.9217j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

1. ձեռ. 9268 և Ոսկեփորիկ (նկ. 10ա, 10բ)

10ա. ՄՄ ձեռ. 9268

10բ. Ոսկեփորիկ

2. Քարոզգիրք: Ամառան և Քարոզգիրք: Չմեռան (նկ. 11ա, 11բ)

11ա. ՄՄ ձեռ. 9268

11բ. Չմեռան

Առաջին հայացքից այս շորս փորագրապատկերները նման են, սակայն ունեն որոշ տարբերություններ: Այսինքն՝ գրքերը տպագրելիս նույն պատկերի համար տպագրիչն օգտագործել է 2 տպատախտակ⁹: Տարբերությունների մասին փոքր-ինչ հետո կխոսենք:

⁹ Աբրահամ Թրակացուն տպագրության հարցում աշակցել են «ձաղկարար տպագրիչ եղբայրներ Բարսեղն ու Հակոբը, որոնք նրա հրատարակած գրքերի էջերը ճոխացնում էին պատկերներով ու զարդերով» (տե՛ս Ք. Կորկոտյան, ՀԳ Պոլսում, էջ 74): Սյա հանգամանքը նկատառելով՝ չենք բացառում, որ գրքերի մի խմբի փորագրապատկերն արել է մի եղբայրը, երկրորդը՝ մյուս եղբայրը: Սակայն սա էլ միանշանակ չէ, քանի որ Ղազար Չամկեցու «Գիրք աղօթից»-ի երկրորդ խմբում ունենք Բ. ենթախումբ, որի փորագրապատկերը բոլորովին տարբեր է մյուսներից: Ինչևէ, սա լոկ ենթադրություն է, որը կարող է ֆնմոթյան:

Այժմ անդրադառնանք կերպարներին:

Առաջին խմբում պատկերված կերպարների ով լինելը պարզ դարձավ երկրորդ խմբի նկարներից (հմմտ. նկ. 11ա և 11բ): 1-ին խմբում վերին և ստորին մասի փորագրապատկերների բաժանարար գոտում կա գրուկթյուն «ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍ[Ա]Ի[Ո]Ր[Ի]Զ, ՄԱՅՐ (ՄԱ-ն կապգրով) ԳՈՒԳՈՐԻ ՏԹԵԻ», նախավերջին բառի սխալգրուկթյունը մեզ շեղում էր ճիշտ ուղուց, չնայած որ ՏԹԵԻ բառը հուշում էր ՏԱԹԵԻԱՅԻ-ն: Ինչևէ, մյուս խմբի նկարներում հստակ գրված էր «ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍ[Ա]Ի[Ո]Ր[Ի]Զ, ՄԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵԻԱՅՈՅՆ»: Հաջորդիվ պարզ դարձան նաև նկարի երկրորդ մասում պատկերված կերպարները. ձախ կողմում հովվապետական աթոռին բազմած է «ՄԲՆ (ՍՈՒՐԲՆ) ՅՕՀԱՆ ՍՐՈՏՆԵՅԻ»-ն, իսկ աջ կողմում կանգնած է «ԳՐ[Ի]Գ[Ո]Ր ՏԱԹԵ[Ի]ԱՅԻ»-ն:

Առաջին և երկրորդ խմբում եղած փորագրապատկերները բաղկացած են վերին և ստորին հատվածներից: Վերին գոտու ձախակողմյան մասում զետեղված է գմբեթավոր բազիլիկ եկեղեցի՝ արևմտյան մուտքով, սակայն տարբեր է եկեղեցու բակային հատվածների ոճավորումը. 1-ին խմբում եկեղեցին ավելի փոքր է և լուսամուտների թիվը՝ քիչ, 2-րդ խմբում լուսամուտները երկաստիճան են, տարբեր է նաև մուտքային մասը: Այնուհետև պատկերված է քաղաքային միջավայր. կենտրոնում Գրիգոր Լուսավորիչն է՝ ձախ ձեռքին բուրվառ, աջին՝ հովվապետական գավազան (որոնք ևս գծագրական որոշ տարբերություններ ունեն). առջևում կանգնած է Գրիգոր Տաթևացու մայրը, ով պատրաստվում է ընդունել Գրիգոր Լուսավորչի մեկնած կանթեղը՝ որպէս «հայ դպրութեան վերաբռնկում»¹⁰: Առհասարակ տարբեր են ճարտարապետական լուծումները, ձևավորումները: Փորագրապատկերի երկրորդ մասում եկեղեցու ներտարածքն է՝ մասնավորապէս կենտրոնական հատվածում ավագ խորանն է՝ նկարագարող գմբեթարդով և խորանի հետնապատով ոճավորված բուսազարդերով և կենտրոնում լուսարձակող աստղաձև արևով (միմյանցից տարբերվող): Հարդարված է նաև բեմառէջքը (կրկին տարբերվող): Աղոթասրահի կենտրոնում նկատելի են գմբեթակիր զույգ մույթերը, որոնք աչքի են ընկնում քանդակագարդ խոյակներով: Ձախ կողմում՝ հայրապետական աթոռին, բազմել է Հովհան Որոտնեցին, որի դիմաց կանգնած է Գրիգոր Տաթևացին՝ կարծես քարոզ կարդալիս, և նրան ունկնդրում են ծնրադիր աշակերտները, որոնց թիվը ևս տարբեր է: Սա առաջին խմբի փորագրապատկերի մասին (տե՛ս կետ 9, նկ. 9ա):

Երկրորդ խմբի ա ենթախմբի փորագրանկարում առկա է միայն Գրիգոր Տաթևացու քարոզի դրվագը (տե՛ս կետ 9, նկ. 9բ):

Այս էջի փորագրանկարով առանձնանում է Մ 1979 հնատիպը (Բ խումբ, Բ

¹⁰ Առավել մանրամասն և հանգամանալից մեկնաբանությունը տե՛ս **Շողակաթ Դերիկյան**, «Գրիգոր Տաթևացու վարժի հայտնավուրային խմբագրության պատկերային արտացոլումը XVIII դարի առաջին կեսի հրատարակությունների փորագրանկարներում», *ԲՄ*, 31, 2021, էջ 254 (էջ 251-261):

ենթախումբ), որտեղ եղած պատկերը բոլորովին տարբերվում է նախորդ երկուսից (տե՛ս կետ 9, նկ. 9գ): Քանի որ սովորաբար գրքերում բովանդակությանը կից տրվում է համապատասխան պատկերը, ապա փորագրանկարում պատկերված է Գրիգոր Նարեկացին՝ վեհապետական հագուստով: Մյուս կողմից անհասկանալի է մնում, թե ինչու է նախորդ երկու խմբի փորագրանկարներում պատկերված Գրիգոր Տաթևացին՝ մի դեպքում իր աշակերտների և ուսուցչի, իսկ բաժանարար գոտուց վեր՝ Գրիգոր Լուսավորչի և մոր հետ, մյուս դեպքում՝ միայն իր աշակերտների հետ:

Առայժմ մեզ հայտնի տարբերակները սրանք են:

Այսպիսով, Դազար Զահկեցու «Գիրք աղօթից»-ը՝ տպագրված 1742-1744 թթ., Կ. Պոլսում՝ Աբրահամ Թրակացու տպարանում, մեզ հայտնի է պայմանական երկու (Մ 1979-ը երկրորդի ենթատեսակ ենք համարել, քանի որ տարբերությունը միայն այս նկարն էր. սկզբից թափված լինելու պատճառով (էջ 1-44) անհնար էր այդ էջերը համեմատել և պարզել, թե այդտեղ տարբերություններ կա՞ն և լինելու դեպքում ո՞ր խմբին կպատկանեն) տարբերակով: Թե ինչո՞ւ է այս գիրքը տպագրվել մի քանի փոփոխակով և թե ինչո՞ւ են տարբերությունները մինչև էջ 65-ը, դժվար է ասել: Հիշատակարանների բառացի համընկնումը և սակավ փաստերը, ինչպես նաև Աբրահամ Թրակացու տպարանի մասին տվյալների գրեթե բացակայությունը թույլ չեն տալիս որևէ եզրահանգման գալ: Կարող ենք լուրջ ենթադրություններ անել:

MARINE SARGSYAN

THE VERSIONS OF THE PRAYER BOOK BY GHAZAR JAHKETS'İ

PRINTED IN 1742–1744

Key words: Early printed book, Ghazar Jakhets'ı, Prayer Book, Abraham T'arakats'ı, printing house, Constantinople, manuscript, engraving.

The article discusses the versions of the *Prayer Book* of Ghazar Jakhets'ı, published in the printing house of Abraham T'arakats'ı in 1742–1744 in Constantinople. This case is not unique in Armenian book printing, since there exist several variants of other books as well.

The reason for this study was Ms M9268, which contains two printed books (the first of them is the *Prayer Book* by Ghazar Jakhets'ı). Out of the 257 pages of the book, 80 are handwritten and the rest are printed, with 10 sheets of handwritten text at the beginning and 7 at the end. They are related to the calendar. The rest of the handwritten text consists of prayers and excerpts from the *Hymnary*, 2–3 sheets of which are inserted into the printed text, but they are not connected with the content of the printed material. However, both manuscript and printed texts are prayers. We found out that there are two conventional groups of the same early printed book (the second has a subgroup):

1. Ms M9268, 128–ՍՀ (collection of National Library), 8463 (Charents Museum of Literature and Art);

2. a. 129–ՍՀ, М. pb. (Matenadaran early printed books) 615 (the first 30 sheets are missing), М. pb. 616 (pages 61 and 64 are missing), М. pb. 2173;

b. М. pb. 1979 (pp. 1–45 are missing).

The differences between the versions of the book are noted up to page 65. The most obvious one is the engraving on page 64. We found out that this engraving, in its turn, was made from two different typographic samples (except for М. 1979, the engraving of which is completely different).

МАРИНЕ САРГСЯН

**ВЕРСИИ «МОЛИТВЕННИКА» КАЗАРА ДЖАХКЕЦИ,
НАПЕЧАТАННАЯ В 1742-1744 ГГ.**

Ключевые слова: Старопечатная книга, Казар Джахкеци, Молитвенник, печатная книга, Абраам Тракаци, типография, Константинополь, рукопись, гравюра.

В статье сопоставляются печатные варианты «Молитвенника» Казара Джахкеци, изданные в типографии Абраама Тракаци в 1742-1744 гг. в Константинополе. Несколько вариантов одной книги – это не уникальное явление в армянском книгопечатании.

Поводом для работы послужила рукопись Матенадарана 9268, которая содержит два печатных материала (первый из них – «Молитвенник» Казара Джахкеци). Из 257 листов книги 80 рукописные, а остальные печатные, причем 10 листов рукописного текста находятся в начале, 7 в конце. Они посвящены календарям. Остальной рукописный материал – молитвы и отрывки из Гимнария, размещенные по 2-3 листа промеж печатного текста, не имеет отношения к содержанию печатного материала. Общее между ними лишь то, что и эти, и печатные материалы являются молитвами. В ходе исследования выяснилось, что имеются две условные группы одного и того же издания данной старопечатной книги (у второй есть подгруппа).

1. Рук. 9268, 128–ՍՀ (коллекция Национальной библиотеки), Музей Литературы и Искусства им. Чаренца - 8463

2. a. 129–ՍՀ, МСТ (Матенадаран, старопечатная книга) 615 (первые 30 листов отсутствуют, М. ск. 616 (отсутствуют сс. 61 и 64), М. ск. 2173

б. М. ск. 1979 (сс. 1-45 отсутствуют).

Различия в вариантах книги отмечены до страницы 65. Наиболее очевидным отличием является гравюра на странице 64. Нам удалось выяснить что она, в свою очередь, сделана с 2-х разных типографских образцов (кроме М. 1979, гравюра последней совершенно другая).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները
(ժողովման պատմութեան համառօտ ուրուագիծ).....5

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ղազար Ջահկեցու «Գիրք աղօթից»-ի 1742-1744 թթ.
տպագրված տարբերակները32

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Ներսես Շնորհալու ծննդյան թվականն ըստ
իւր եղբորորդի Գրիգորի հիշատակարանի44

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայոց հնագոյն թաղման ծեսերը
(ըստ ազգածին ավանդության տվյալների).....56

ԶՈՀՐԱԲ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Պատեր և պարիսպներ. մասնավորի ու հանրայինի միջև
սահմանները Կիլիկյան Հայաստանի փառաբային միջավայրում.....68

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Ինչո՞ւ, ե՞րբ և որքա՞ն են ուսում «Սասնա ծռեր»
էպոսում ու միջնադարյան գրականության մեջ. սնունդն ու ծեսը81

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

Անի փաղափ կործանման մասին թուրքական
ավանդագրոյցը և դրա հայկական արմատները.....108

ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՀԵՆՐԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Մարդպետություն գործակալությունը և մարդպետ պաշտոնյան.....129

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հայ պատմագրության ուսումնասիրման փաղափական դիտանկյան
ներածական հարցեր.....158

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒՋԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԺԳ դարում ընդօրինակված
«Բանի Խմաստասիրաց»-ի շոք տարբեր բնագիր 189

ԱՐՎԵՍ

ՇՈՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Գրիգոր Նարեկացու տեսիլի պատկերագրությունը
(Մանրանկարներից մինչև Մխիթարյան
հայրերի հրատարակությունների փորագրանկարներ) 204

ԼՈՒՍԻՆԵ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

«Հաղորդությունը» Թորոս սարկավազի և Թորոս Տարոնացու
մանրանկարներում 216

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, ԳԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ

Սանահինի արքայական-իշխանական հանգստարանները
Ջաֆարյանների տապանատան հնագիտական
պեղումների համապատկերում 225

ՄԵՐԻ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Մովսեսի վանական համալիրը
(2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքները) 235

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱՅԱՆ

Արցախի բնակավայրերն ըստ Երուսաղեմի
ս. Հակոբյանց վանքի նվիրակի հաշվետումարի 252

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

Արամ Քերովբեան, *Ջայն Յանապատի. Եկեղեցական
երաժշտության բարեկարգումը ԺԹ. դարու վերջաւորութեան,*
Ակն ընկերակցութիւն, Փարիզ, 2017 271

ՄԱՀԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

Տաթևիկ Մանուկյան, Գեվորգ Տեր-Վարդանյան (1951-2023)	294
Կարեն Մաթևոսյան, Վարդան Գեվրիկյան (1964-2023)	301
Լինա Պիրադովա, Հայդե Բուշնաուզեն (1939-2023)	309
<i>ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ</i> հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ	311

CONTENTS
BIBLIOGRAPHY**Gevorg Ter-Vardanyan**

The Manuscript Collections of Mashtots Matenadaran 5

Marine Sargsyan

The Versions of the *Prayer Book* by Ghazar Jahkets'i
Printed in 1742–1744 32

HISTORY AND ETHNOGRAPHY**Karen Matevosyan**

The Date of Birth of Catholicos Nersēs Shnorhali
according to the Colophon of his Nephew Grigor 44

Armen Petrosyan

Funeral Rites of Earliest Armenians
(According to Ethnogenic Tradition) 56

Zohrab Gevorgyan

Walls and Fences: Boundaries between the Private
and Public in the Urban Environment of Cilician Armenia 68

Hayk Hambardzumyan

Why, When and How Much They Eat in the Epic
"Sasna Tsrer" and in Medieval Literature? Food and Ritual 81

Samvel Ramazyan

The Turkish Legend about the Destruction of the
City of Ani and its Armenian Roots 108

Haykaz Gevorgyan, Henrik Khachatryan

The Office of Mardpetut'yun and the Mardpet Official 129

Ashot Sargsyan

Introductory Issues Related to the Study of Armenian
Historiography from the Political Aspect 158

PHILOLOGY
Ruzan Poghosyan

- Four Different Copies of “Sayings of Philosophers”
from the 13th Century.....189

ART**Shoghakat Devrikyan**

- Iconography of Grigor Narekats‘i’s Vision
(From Miniatures to Engravings of Mekhitarists’ Publications).....204

Lusine Barseghyan

- Communion of the Apostles in the Miniatures
of T‘oros the Deacon and T‘oros Taronats‘i.....216

ARCHAEOLOGY**Arman Nalbandyan, Diana Mirijanyan**

- Sanahin as a Royal and Princely Cemetery.....225

Meri Safaryan

- The Monastery Complex of Srvegh (Results of excavations 2021–2022).....235

PUBLICATION**Artak Maghalyan**

- The Settlements of Artsakh according to the Donation
Book of the Saint James Monastery of Jerusalem.....252

BOOK REVIEW**Arusiak Tamrazian**

- Aram Kerobian, *A Voice in the Wilderness. Reform of the Church
Music in the Late 19th Century*, Paris, 1917.....271

OBITUARIES

- Tatevik Manukyan**, Gevorg Ter-Vardanyan (1951-2023).....294

- Karen Matevosyan**, Vardan Devrikyan (1964-2023).....301

- Lina Piradova**, Heide Buschhausen (1939-2023).....309

СОДЕРЖАНИЕ

БИБЛИОГРАФИЯ

Геворг Тер-Варданян

Рукописные собрания Матенадарана им. Маштоца..... 5

Марине Саргсян

Версии «Молитвенника» Казара Джахкеци,
напечатанная в 1742-1744 гг. 32

ИСТОРИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Карен Матевосян

Дата рождения католикоса Нерсеса Шнорали согласно
памятной записи его племянника Григора..... 44

Армен Петросян

Похоронные обряды
древнейших армян (по данным этногонического предания)..... 56

Зограб Геворгян

Стены и заборы: границы
между частным и общественным в городской
среде Киликийской Армении..... 68

Айк Амбарцумян

Почему, когда и сколько едят в эпосе «Сасунские удалцы»
и в средневековой литературе? Еда и ритуал..... 81

Самвел Рамазян

Турецкое предание о разрушении города
Ани и его армянские корни..... 108

Айказ Геворгян, Генрик Хачатрян

Ведомство *мардпетутюн*
и должность *мардпета*..... 129

Ашот Саргсян

Размышления об изучении армянской
историографии в политическом аспекте..... 158

ФИЛОЛОГИЯ

Рузан Погосян

Четыре разные рукописи
“Изречений философов” XIII века..... 189

ИСКУССТВО

Шогакат Деврикан

Иконография видения Григора Нарекаци
(от миниатюр до гравюр изданий Мхитаристов)..... 204

Лусине Барсеган

“Причащение апостолов” в миниатюрах Тороса Дьякона
и Тороса Таронаци..... 216

АРХЕОЛОГИЯ

Арман Налбандян, Диана Мириджанян

Санаин как царская и княжеская усыпальница..... 225

Мери Сафарян

Монастырский комплекс
Срвег (результаты раскопок 2021-2022 гг.)..... 235

ПУБЛИКАЦИЯ

Артак Магальян

Поселения Арцаха согласно книге пожертвований
иерусалимского монастыря свв. Иаковов..... 252

РЕЦЕНЗИЯ

Арусяк Тамразян

Арам Керобян, *Глас в пустыне. Реформа церковной
музыки в конце XIX века*, Париж, 2017..... 271

НЕКРОЛОГИ

Татевик Манукян, Геворг Тер-Варданян (1951-2023)..... 294

Карен Матевосян, Вардан Деврикан (1964-2023)..... 301

Лина Пирадова, Хайде Бушхаузен (1939-2023)..... 309

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 35

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 35

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 35

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ներսես Շնորհալի, Մանրուսմունք (Գրիմ), 1352 թ., ՄՄ 591
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Զախսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 20

տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի քվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/